

РОЛЬ КОЗАЦТВА НА ЧОЛІ З П. САГАЙДАЧНИМ У ВІДНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

У статті висвітлено причини свідомої підтримки козацтвом православної церкви в Україні, проаналізовано конфесійну політику гетьмана П. Сагайдачного на початку XVII ст.

Ключові слова: українське козацтво, православна церква, гетьман П. Сагайдачний, релігійна політика.

У першій половині XVII ст. у релігійно-церковному житті Речі Посполитої з'являється новий чинник. Це – участь козацтва як суспільної верстви у захисті православної церкви.

Передумови посилення суспільного значення козацтва склалися протягом попереднього століття внаслідок оборони державних кордонів, колонізації нових земель, формування засад власної юрисдикції з елементами республікансько-демократичного устрою, зростання соціального престижу та економічної ваги [3, с. 268-270]. Зростаюча військова та економічна потуга українського козацтва, яке на межі XVI – XVII ст. дедалі частіше вступало в конфронтацію з королівською владою, давало відсіч князівсько-магнатській сваволі в Україні, потребувало свого ідеологічного вираження. Ним могло служити з багатьох причин переслідуване в державі православ'я, головною базою якого ще з часів Брестської унії 1596 р. залишалися східні території Королівства Польського, тобто рідне козакам Придніпров'я.

Щоправда релігійність козаків до кінця XVI ст. простежувалася досить слабко. І це не випадково, адже до Люблінської унії 1569 р. і в перші роки існування Речі Посполитої віротерпимість була однією з характерних рис суспільного життя України. Навіть традиційний обряд прийняття до козацького товариства, що включав і поняття віри, особливою суворістю не відзначався. Лише походи запорожців проти татар велися під гаслом боротьби з "неприятелем святого Хреста". Обрання королем вихованця єзуїтів Сигізмунда III (1586 – 1632) – знаменувало кінець конфесійної толерантності уряду Речі Посполитої щодо православ'я. Рішенням Брестського собору 1596 р. ліквідовано православну церковну ієрархію. Уніатство та полонізація швидко охоплювали нові верстви українського населення.

Брестська унія викликала гостру опозиційну реакцію – виступи православних на сеймах та сеймиках. Чіткої антикатолицької спрямованості набули твори письменників-полемістів. Однак найбільшу небезпеку для властей становила нова впливова сила суспільства – козацтво.

Перші яскраві свідчення про свідому підтримку козаками православної віри та церкви зафіксовані в 1610 р. у зв'язку з конфліктом між київським духовенством, міщанами й козаками, з одного боку, та намісником уніатського митрополита А. Грековичем – з другого. Останній намагався підпорядкувати собі київське духовенство. Він притягав православних навіть до суду, що викликало обурення православної громади й козаків [1, с. 59, 65]. У тих же 10-х роках козаки обороняли закордонних православних ієрархів, які виконували в Києві єпископські функції, допомогою козаків скористався Києво-Печерський архимандрит Є. Плетенецький у боротьбі за лаврські маєтки [6, с. 237], за спроби відібрати в православних

Михайлівський монастир уніатський намісник А. Грекович у 1618 р. поплатився життям (що трапилося не без "допомоги" козаків) [12, с. 208].

Вирішальним моментом у процесі реального зближення і політичного поєднання православної еліти та провідників козацтва стали події 1620 – 1621 рр., коли військова потуга козаків переросла в потугу політичну, що дало йому змогу взяти під свій захист відновлену православну ієрархію.

Відновлення ієрархії стало можливим завдяки візиту в Україну в 1620 – 1621 рр. Єрусалимського патріарха Феофана. Він відвідував Москву з метою збору пожертв на східні церкви і брав участь у хіротонії (церковне таїнство зведення на ступінь священства) Московського патріарха Філарета Романова – батька тодішнього московського царя Михаїла.

Феофан мав повноваження від Константинопольського патріарха полагоджувати всі негаразди, що існували в церквах, належних до Константинопольського патріархату, і, таким чином, міг висвячувати ієрархів у межах Київської митрополії. Цим візитом Єрусалимського патріарха вирішила скористатися запорізька старшина на чолі з гетьманом П. Сагайдачним.

З усіх тодішніх провідників запорізького козацтва П. Сагайдачний виділявся широким політичним та культурним світоглядом. Він навчався в Острозі й був, як на той час, людиною добре освіченою. У 1615 р. вступив разом з усім Кошем Запорізьким до Київського Богоявленського братства, що мало важливе значення для поєднання православного та козацького рухів. Але головний крок у цьому напрямі був зроблений ним під час приїзду патріарха в Україну. Козацький загін зустрів патріарха в Путивлі і під своєю охороною доставив до Києва. Тут уже зібралися представники чорного та білого духовенства з багатьох українських та білоруських єпархій. На спеціальній нараді в присутності патріарха вони висунули думку про висвяту нової ієрархії, але патріарх поставився до неї з певним застереженням, не наважуючись піти на цей крок без відома, а тим більше всупереч бажанням державної влади. І тоді ініціативу вже вкотре взяли у свої руки представники козацтва. Вони не тільки гарантували патріархові повну безпеку, але й натиснули на нього. Тогочасне джерело повідомляє, що козацькі представники звернулися до Феофана з такими словами: "Не будеш патріархом, не будеш добрим пастирем, не будеш намісником Христа і апостолів, якщо не посвятиш народові митрополита і єпископів, коли знайшов нас гнаними і без пастирів, і ми навіть боїмося, щоб за цей спротив не вбив тебе по дорозі який-небудь звір" [7, с. 59]. Погроза справила належний ефект. Грамотою від 13 серпня 1620 р. Єрусалимський патріарх доручив православним обрати кандидатів на посвячення.

У жовтні 1620 р. за участю двох інших східних ієрархів – митрополита Софійського Неофіта і єпископа Страгонського Аврамія – патріарх Феофан висвятив ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Й. Борецького на митрополита Київського та Галицького й шістьох ієрархів у сан єпископів. Ця подія мала велике значення для православних. "І те, що не вдавалося досягнути заходами публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білорусії, – стверджував видатний український історик М. Грушевський, – було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі "низове рицарство". Козаччина вступила в нову добу свого існування, віддавши незмірно важну послугу релігійному (а з тим і національному) українському життю і включивши від цього часу в свою програму – цілком свідомо – службу національним потребам українським у їх релігійній формі" [3, с. 388-389]. Отже, Київ став осідком православного митрополита, а уніатський митрополит і надалі перебував у білоруському місті Навагрудку. Нову ієрархію висвятили без згоди влади, і польський король її так і не визнав, видавши навіть накази заарештувати нових єпископів. Лише завдяки втручання козаків дію цих наказів було призупинено [9, с. 122]. Пізніше нововисвячений Київський митрополит Й. Борецький у своїй брошурі "Протестація" (1621 р.), відповідаючи на звинувачення уніатської церкви, нібито саме він й інші

православні ієрархи підбивали козаків на антидержавні акції та бунт доводив, що козаки не потребували жодного підбурювання з боку духовництва, оскільки "ті рицарські люди" самі собою є палкими поборниками православ'я та частиною "народу руського" ще від давньоруських князів Олега, Ярослава та Володимира. Митрополит високо оцінив роль козацького провідника П. Сагайдачного у справі висвяти нової ієрархії [5, с. 142-143]. У липні 1621 р. случський священник Андрій Мужилівський у листі до зверхника литовських протестантів К. Радзивіла наголошував, що П. Сагайдачний "завдав смертельної рани (унії), коли Єрусалимського патріарха з багатими дарами відпровадив" [8, с. 322, 324].

Повернення православної церкви її ієрархів було результатом цілеспрямованої політики П. Сагайдачного, який у своїх діях знаходив підтримку і співчуття серед широких мас та суспільно-політичних сил в Україні (насамперед козацтва, православного духовенства, учасників братського руху, частини радикально настроєної шляхти). Вибір часу для цієї акції зумовлювався не якимись стратегічними міркуваннями, а візитом Єрусалимського патріарха до Москви. П. Сагайдачний не чекав сприятливого для цієї справи збігу обставин, завдяки якому уряд Речі Посполитої став би більш прихильним у релігійному питанні, він не побоювався накликати на себе (та й не тільки на себе) великі неприємності з боку короля та польського уряду. Відважившись на цей крок, усвідомлював потенціальні можливості суспільно-політичних сил, які представляв і на які міг спертися.

У 20-ті роки XVII ст. представники козацтва брали участь у соборній діяльності церкви, впливаючи на внутрішньоцерковні справи, а також виступали з релігійними вимогами на сеймах. Так, уже в листопаді 1620 р. розпочався черговий сейм, на якому гетьман П. Сагайдачний разом із представником нововисвяченої ієрархії єпископом Йосифом Курцевичем поставили питання про королівське визнання проведених патріархом Феофаном хіротоній. Сейм був зацікавлений у приверненні козаків на бік Речі Посполитої, оскільки після Цецорської поразки (осінь 1620 р.) країні загрожувала нова війна з Туреччиною. Все ж піти на визнання нової православної ієрархії сейм не наважився.

Невдачу православних на сеймі 1620 р. можна пояснити відсутністю безпосереднього впливу українського козацтва на уряд. І вже на початку березня 1621 р. з'явився "Меморандум", у якому козаки висловлювали свою рішучу підтримку православ'ю. Цей документ було доручено повезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, із наказом твердо відстоювати свою позицію в переговорах із королем. Крім визнання нової православної ієрархії, козаки вимагали повернення "церковного добра релігії грецької, захопленої уніатами, включаючи Софію Київську" [12, с. 212]. "Меморандум" відбивав усвідомлення козацтвом необхідності зміцнення православ'я для українського народу як один із чинників боротьби проти національно-релігійного гноблення.

Аналогічні тенденції простежуються й під час козацької ради в урочищі Суха Діброва (між Ржищевом та Білою Церквою) улітку 1621 р., де вирішувалося питання участі у війні з Туреччиною. Справа в тому, що польський уряд, потрапивши у безвихідь, змушений був звернутися за допомогою до українських козаків. Щоб схилити їх на свій бік, король Сигізмунд III вирішив вдатися до посередництва Єрусалимського патріарха Феофана й направив до нього свого секретаря Б. Оболковського з відповідними інструкціями. Невдовзі Феофан надіслав козакам листа, закликаючи їх спільно з поляками дати відсіч війську Османа II.

На козацьку раду прибули також представники православного духовенства – митрополит Й. Борецький, єпископ Й. Курцевич, майже 300 священників, 50 ченців. Уперше після недавнього посвячення в 1620 р. православні ієрархи безпосередньо взяли участь в акції такої великої політичної ваги. Адже від позитивного вирішення питання про збройну допомогу Польщі залежала багато в чому і доля козацької "республіки". Гетьман і старшина, а також більшість козаків добре розуміли, що султан не обмежиться розгромом Польщі, а поверне зброю проти України. Тому серед

козацького війська дедалі впевненіше звучали голоси, що закликали до боротьби з "бусурманами". Крім того, утворення антитурецької козацько-польської воєнної коаліції відкривало перспективу зрівняння в правах православної церкви з іншими конфесіями Речі Посполитої.

З польського боку на раду прибули королівські посланці, які від імені уряду пообіцяли козакам платню за участь у поході, а також поступки в релігійному питанні. Після бурхливого обговорення рада ухвалила виступити проти Османа II. Тоді ж на гетьманство був обраний представник низового козацтва Яцько Бородавка (Неродич), якого коронний гетьман С. Жолкевський характеризував як "найменш знатного і найбільш бунтівливого" [10, с. 63]. У зв'язку із походом було проведено обрання полковників, осавулів, сотників, отаманів, а також послів до короля. Представляти інтереси козаків перед королівським престолом випало досвідченому в політиці П. Сагайдачному, який до того ж користувався довір'ям у польського уряду. Він отримав аудієнцію в короля, під час якої наполягав на задоволенні ряду козацьких вимог політичного характеру, зокрема й офіційного визнання польським урядом акту відновлення православної ієрархії [3, с. 465]. Одночасно П. Сагайдачний показав себе гнучким дипломатом – шукав і знаходив підтримку серед впливових польських сенаторів, навіть серед представників католицького духовенства, готових іти на будь-які поступки православним заради залучення козацького війська до боротьби з турецькою навалою. Про дипломатичні кроки "козацького генерала" П. Сагайдачного у Варшаві довідуємося з листа католицького єпископа Франческо Чіріолі від 30 липня 1621 р. кардиналу Людовізі: "Серед католиків, зокрема й церковників, не бракує впливових осіб, які прихильні до членів козацького посольства (з огляду на теперішню загрозу війни з турками). А згаданий Сагайдачний відверто заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо їхні вимоги не будуть вислухані. З другого боку, багато хто з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, військо яких вихваляють як більш боєдатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, а й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не битимуться проти турків, і тому говорять, що в даний момент необхідно піти на поступки, щоб вони лишилися вдоволеними" [2, с. 226].

П. Сагайдачний заявив про себе як впливовий політик, від позиції якого великою мірою залежала доля всієї Речі Посполитої. Це підтвердила його активна участь у розробці тактичного плану розгрому турецького війська.

По успішнім завершенні Хотинської війни козацтво, яке тоді очолював гетьман П. Сагайдачний, не відступилося від своїх конфесійних вимог. Уже з-під Хотина до Варшави відправилося посольство запорожців. Один із пунктів їх петиції стосувався "заспокоєння віри нашої старовинної грецької" [4, с. 251]. Король у відповідь прислав комісарів, які підтвердили право для козацтва відбувати православні обряди. Водночас, він відмовлявся визнати висвячених патріархом Феофаном нових владик. Такою жалюгідною була плата за послуги Речі Посполитій.

Після смерті П. Сагайдачного у квітні 1622 р. вплив козацтва на парламентську боротьбу в релігійній сфері було послаблено. Спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції в першій половині 20-х років добитися офіційного визнання православної ієрархії так і не увінчалися успіхом. Цьому, безумовно, сприяла відсутність великих військових кампаній, під час яких Річ Посполита завжди потребувала допомоги українського козацтва. Проте важливою лишалася роль козацтва у внутрішньоцерковних справах, де воно послідовно підтримувало лінію проти будь-яких компромісів на релігійному ґрунті.

За п'ять днів до кончини П. Сагайдачний склав заповіт, за яким великі суми грошей відписав на різні благодійницькі цілі, зокрема, 1,5 тис. польських золотих школі Львівського братства, зробив надання різним церквам та монастирям. Чималі кошти із статків П. Сагайдачного дісталися також Київському братству [11, с. 245].

Таким чином, у першій половині XVII ст., в умовах, коли український народ був позбавлений державності, єдиним національним осердям залишалися влада й моральний вплив православної церкви. Водночас рішення Брестської унії спрямовувалися на її ліквідацію. Гарантом збереження давніх традицій в Україні, у тому числі й "старовинної православної віри", виступило козацтво. Православна віра стала елементом моральної та політичної свідомості запорожців. Вони сприймали харизматичний чар православних ієрархів, зазнавали з їхнього боку ідейного впливу та всіляко підтримували їх як пастирів гнаної в Речі Посполитій церкви.

У 20-ті роки XVII ст. набув кульмінації союз православної церкви та козацтва у формі підтримки козацтвом насамперед духовенства як верстви та важливіших інституцій – братств, монастирів. Причиною утворення цього союзу була, по-перше, активність із боку духовенства в пошуку соратників у боротьбі за забезпечення належних умов існування церкви. По-друге, це були прагнення найбільш політично свідомих представників козацтва (серед яких передусім – П. Сагайдачний) захистити права православної церкви, піднести авторитет козацтва, його роль у консолідації соціально різноспрямованих верств православного населення речі Посполитої.

Завдяки запорожцям на чолі з П. Сагайдачним вдалося відновити в Україні православну ієрархію, а конфесійний фактор став на перешкоді уряду Речі Посполитої перетворити їх на послухне військо. Втручання козацтва в боротьбу проти засилля католицизму й уніатства сприяло усвідомленню ним своєї ролі та утвердженню як нової впливової сили в житті тогочасного суспільства.

Список використаних джерел та літератури

1. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею.* – СПб., 1865. – Т. 2. – 288 с.
2. *Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X-поч. XVII ст.). Збірник документів і матеріалів.* – К., 1988. – 288 с.
3. *Грушевський М. С. Історія України-Руси: У 11т., 12 кн.* – К., 1995. – Т. 7. – 624 с.
4. *Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1908. – Т.8. – 407 с.
5. *Жукович П. Н. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западно-русских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению Ред. В. И. Ламанский.* – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 135-153.
6. *Історія релігії в Україні: У 10 т.* – Т. 2. *Українське православ'я.* – К., 1997. – 327 с.
7. *Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 3. Кінець XVI – XIX ст.* – К., 1994. – 336 с.
8. *Мицик Ю. Из листування українських письменників-полемістів 1621 – 1624 років // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. № 225.* – 1993. – С. 310-347.
9. *Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні.* – К., 2005. – 496 с.
10. *Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Київська старовина, 1992.* – № 2. – С. 53-69.
11. *Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Історія України в особах: IX – XVIII ст.* – К., 1993. – 396 с.
12. *Шербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Др. пол. XV – сер. XVII ст.* – К., 2000. – 300 с.

SUMMARY

This article focuses on the reasons of the cossacks' conscious support of the Orthodox church in Ukraine, the confessional policy of hetman P.Sagaydachnyj in the beginning of the XVII-th is analysed.

Key words: *the Ukrainian cossacks, the Orthodox church, hetman P.Sagaydachniy, religious policy.*